

- ⁷ Politica de moldovenizare în RASS moldovenească. Culegere de documente și materiale. – Chișinău 2004. – А.31
- ⁸ Ibid. – А.30.
- ⁹ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. док. и мат. – Кишинёв, 1984 – С.45.
- ¹⁰ Там же. – С.55.
- ¹¹ Стремидловский С. Приднестровье определяет свою судьбу // Российские вести. – 2006. – 30 августа – 6 сентября.
- ¹² Там же.
- ¹³ Виленский Б.В. Образование Молдавской Советской Социалистической республики. – К., 1951.
- ¹⁴ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.46.
- ¹⁵ Там же. – С.64.
- ¹⁶ Там же. – С.45.
- ¹⁷ Politica de moldovenizare în RASS moldovenească. Culegere de documente și materiale. – А.30.
- ¹⁸ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.44.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.665. – Арк.1.
- ²⁰ Там само. – Арк.5.
- ²¹ Там само. – Спр.1813. – Арк.80 зв.
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.65.
- ²³ Там само. – Оп.2. – Спр.1068. – Арк.28.
- ²⁴ Там само. – Спр.1815. – Арк.14.
- ²⁵ Государственно-правовые акты Молдавской ССР (1924–1941 гг.). – Кишинёв, 1963. – С.4.
- ²⁶ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.55.
- ²⁷ Репида А.В. Образование Молдавской АССР. – С.103.
- ²⁸ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.85.
- ²⁹ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. док. – Т. V. – Москва, 1964. – С.150.

The article is dedicated to the explanation of causes and process of the formation of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic, the problems which emerged in course of realization its political project and soviet methods of their decision.

І.І.Дерейко*

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦІЙНИХ СТРУКТУР І ПІДРОЗДІЛІВ У РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА

У статті розглянуто причини, умови і результати залучення українців до формувань німецької поліції в райхскомісаріаті Україна, їх інституційне оформлення, матеріальне забезпечення та побутові обставини проходження служби. Проаналізовано рівень ефективності системи допоміжної поліції, її роль у функціонуванні окупаційного режиму.

Дослідження Другої світової війни, зокрема, періоду окупації українських земель нацистською Німеччиною, завжди посідали особливе місце у вітчизняній історіографії і мали високий суспільний рейтинг. В ідеологічній конструкції радянської доби вони стали одним із наріжних каменів, оскільки обслуговували аксіому про «морально-політичну єдність радянського народу». Із цієї тези випли-

* Дерейко Іван Іванович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

вала наступна – про «всенародну боротьбу в тилу ворога», яка виключала можливість співпраці населення окупованих територій з агресором. Окремі випадки колабораціонізму подавалися лише як винятки, обумовлені непорушними марксистськими догмами – старостами і поліцаями могли бути лише представники «експлуататорських класів» та декласовані елементи, тобто ідейні вороги комунізму. Реальні масштаби співпраці з окупантами, соціальна база й умови виникнення колабораціонізму замовчувалися.

Зникнення цензури та більш широкий доступ до архівних джерел дозволили вийти на якісно новий рівень досліджень. Проте і сьогодні вивчення питань окупаційного періоду здебільшого виходить із тогочасного світобачення борців із нацизмом. Система окупаційних установ і збройних формувань описується у багатьох наукових працях українознавців, і, зрештою, попри досить ґрунтовне висвітлення обставин протистояння загарбникам із боку рухів опору, ми й досі не маємо реального «образу ворога» та його поплічників. Дана стаття є однією з низки спроб сучасних українських істориків заповнити цю інформаційну лакуну. У пропонованій розвідці розглянуто процес інституалізації та умови функціонування системи місцевих поліційних формацій, що перебували в підпорядкуванні цивільного командування райхскомісаріату, їх організаційну сутність і структуру, що визначала якісні особливості діяльності.

Райхскомісаріат Україна (РКУ) на час свого найбільшого розвитку включав шість генеральних округів (Generalbezirke), 103 надрайони (Kreisgebiet або Gebiet, на чолі з гебітскомісарами) та 443 райони (Distrikt), маючи близько 17 млн осіб населення¹. Розпорядженням Адольфа Гітлера від 17 липня 1941 р. «поліційна охорона окупованих східних областей» покладалася на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Гайнріха Гімmlера. Керівництво охоронно-каральною діяльністю на окупованій території здійснювали комбіновані поліційні органи. Співробітники поліції безпеки зіпо (Sicherheitspolizei), таємної державної поліції геґтапо (Geheime Staatspolizei) та кримінальної поліції кріпо (Kriminalpolizei) були об'єднані у спецслужбу – поліція безпеки та СД (Sicherheitspolizei und SD), а представники охоронної поліції шупо (Schutzpolizei) та поліції порядку орпо (Ordnungspolizei) – у німецьку поліцію порядку (орпо) РКУ, до якої також входили цивільна жандармерія, що діяла у сільській місцевості, і пожежна поліція². Весь цивільний окупаційний апарат РКУ разом із поліцією на січень 1943 р. налічував 25 тис. функціонерів, чого було явно недостатньо для ефективного контролю над сімнадцятимільйонним населенням райхскомісаріату.

Діяльність поліції, як і всіх інших нацистських інституцій, напряду залежала від настанов фюрера і расистських принципів Г.Гімmlера – її безпосереднього керівника. Передусім це стосується наперед визначеної антислов'янської політики райху, в рамках якої надання права вибору своєї долі «визволеним від більшовиків народам», і, зокрема, створення ними власних збройних формувань, було неможливим. Проте ці теоретичні побудови йшли всупереч реальним потребам збройних сил Німеччини, для яких необхідність співпраці з місцевим населенням була питанням виживання.

На території СРСР німецькі окупаційні інституції не застали місцевих органів правопорядку, без яких існування будь-якої влади було проблематичним. Цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади в Україні від військового командування на місцях зустрілася із мережею органів оунівської народної міліції та українськими збройними загонами. Проте примиритися з існуванням націоналістичних формувань, які були носіями ворожої райху ідеології, а не громадською службою порядку, поліція не могла. Відтак народну міліцію було розформовано, а виявлених членів ОУН – розстріляно. Таким чином німецькі органи правопорядку із самого початку змушені були порушувати настанови А.Гітлера та створювати місцеві воєнізовані частини.

Нацистський підхід до українських збройних формувань окреслив сам Г.Гімлер. 17 жовтня 1941 р. він заявив, що «в Україні ніколи не можна буде створювати легіони, а лише охоронні команди, при тому дуже багато»³. 6 листопада 1941 р. райхсфюрер СС видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, яка отримала назву шуцманшафт або шума (Schutzmannschaft, Schuma) і складалася з чотирьох компонентів:

- 1) місцева поліція – шуцманшафт індивідуальної служби (місто–район) (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt–Land));
- 2) шуцбатальйони або закриті частини шума (Schutzmannschaft-Bataillonen, Geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft);
- 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft);
- 4) допоміжні і запасні формування (Hilfschutzmannschaft).

Загальне керівництво процесом створення і діяльністю шума мав здійснювати командувач орпо РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції суто до підтримання громадського спокою. Про це мала свідчити і повна її назва – охоронна служба поліції порядку (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei)⁴. Але оскільки орпо РКУ складалася з представників як поліції порядку (орпо), так і більш мілітаризованої охоронної поліції (шупо), то на останню покладалася обов'язок створення воєнізованих закритих частин шума. Реально ж, оскільки шупо й орпо становили одну інституцію, дуже часто місцеві поліційні органи створювалися офіцером тієї поліції, яка з'являлась у місті першою, незалежно від її номінальних функцій. Так, у Києві формуванням шума міста–району займалися співробітники шупо, а у Житомирі шуцбатальйони створили офіцери орпо. У прифронтових містах (Сімферополь, Харків), де ще не було відповідних структур орпо РКУ, створенням шума займався навіть СД.

Першою у вересні – жовтні 1941 р. нацистські власті почали створювати поліцію міст і сіл. Шуцмани індивідуальної служби, вступаючи на службу, отримували зарплатню, пільги і мінімум обов'язків. Основним їх завданням було вилучення у населення розграбованого радянського державного, колгоспного та військового майна.

Уже на листопад – грудень 1941 р. система шуцманшафту індивідуальної служби була сформована остаточно. Шуцманам почали видавати однострої – здебільшого трофейне радянське з білими наруканими пов'язками обмундирування. Згодом, протягом зими – весни 1941–1942 рр., його замінили на нововведену чорну уніформу шума (модифіковані старі однострої загальних СС). Через це місцева поліція часто називалася «чорною», а у середовищі вояків шуцбатальйонів отримала прізвисько «ворони» або «чорногузи». Основною зброєю стала радянська гвинтівка Мосіна з обмеженим (до 5–10 набоїв) боекомплексом.

Низовими одиницями поліції були сільські поліційні відділи, що створювалися при старостатах (від 3 до 15 осіб кожен). У містах і райцентрах кількість поліцаїв становила 40–50 осіб, половина з яких була резервом на випадок непередбачених ситуацій⁵. Райполіція як правило зводилася у взводи і роти для зручності керування. У центрах генеральних округів та великих містах було створено районні відділки (Revier) – від 6 (у Сумах) до 12 (у Києві). Кількість поліцаїв у кожному районі становила 70–250 осіб. Загальна чисельність місцевої поліції не повинна була перевищувати 1% населення, але навіть цього показника вона так ніколи й не досягла.

Керівництво поліційними дільницями зазвичай перебувало в руках українських офіцерів, за якими закріплювалися німецькі офіцери для нагляду і зв'язку. Проте з грудня 1941 р. у відділках було впроваджене пряме німецьке керівництво, що пояснювалося окупаційною концепцією німецьких органів влади в РКУ і недовірою до місцевого населення.

Німецькі гарнізони і поліційні відділки стояли тільки в районних центрах і важливих містах. Спокій у сільській місцевості повинні були забезпечувати шуцмани індивідуальної служби. На весну 1942 р. їх загальна чисельність становила 14 452 особи. Контролювати їх діяльність мали співробітники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах.

Уже у середині 1942 р. із наростанням в Україні партизанського руху повною мірою виявилася слабкість та неефективність цієї системи. Сили шума не могли протистояти партизанам, а дії німецьких частин здебільшого зводилися до залякуючого «відплатного» терору проти населення і не забезпечували спокою в РКУ. Місцева поліція, до складу якої входили непрофесійні, випадкові люди, розкладалася на очах. У середовищі шуцманів ширилися корупція, мародерство і дезертирство.

Це змусило нацистське керівництво вдатися до реформування шума, яке проходило у двох напрямках. По-перше, протягом 1942 р. чисельність шуцманшафту в обох (Україна й Остланд) райхскомісаріатах зросла з 33 тис. до 300 тис. осіб. Дві третини з них становили власне поліцаї, а решту – вояки шуцбатальйонів⁶. У РКУ чисельність шума зросла з 14 тис. до 70 тис. чол. Передусім було збільшено штати районних поліційних відділків, які на кінець року становили 150–200 осіб. Частково це здійснювалося за рахунок розформування передбачених у наказі від 6 листопада 1941 р. пожежної охорони і допоміжних формувань⁷.

По-друге, командування орпо здійснило спробу зміцнити дисципліну і підвищити професійний рівень шуцманів, влаштувавши велику кількість поліцейських курсів в окружних і районних центрах та шляхом подальшої мілітаризації поліції. У серпні – вересні 1942 р. начальники СС і поліції (SS- und Polizeiführer) округів РКУ отримали серію наказів вищого фюрера СС і поліції (Höhere SS- und Polizeiführer) України Г.Прюцмана та керівника СД М.Томаса з різкою критикою стану шуцманшафту й інструкціями щодо виправлення ситуації. В осередках поліції було запроваджено обов'язковий військовий вишкіл, наявний у поліцаїв боезапас збільшено з 10 до 40 набоїв на людину, підтверджено заборону українським службовцям на володіння автоматичною зброєю, розроблено більш жорстку систему покарань за службові порушення. За наказом групенфюрера СС М.Томаса, було проведено «чистку» особового складу шума та реорганізацію низових ланок, адже, на його думку, шуцманшафт був схожий радше на «отаманщину», аніж на поліцію. Відтак наявні формування було наказано перетворити на «справжню службу охорони порядку», обумовлено функції окремих працівників, рекомендовано створення слідчих та оперативних груп для здійснення арештів і спеціальних завдань⁸.

Проте реорганізація поліції так і не була здійснена до кінця. Поза центрами округів вона і надалі становила напіввійськові загони, адже докорінні реформи в умовах партизанської війни та катастрофічної нестачі надійних і підготовлених кадрів були нездійсненними. У районних відділках справді було запроваджено посади слідчих, але суттєвих змін у діяльності допоміжної поліції не відбулося. А от репресії і «чистки» рядового та, особливо, керівного складу шума стали звичайним явищем і тривали протягом всього часу існування РКУ.

Для підвищення професійного рівня шуцманів при районних поліційних відділках було створено десятиденні курси військового мінімуму, які давали старшим поліцаям сільської поліції базову стрйову, стрілецьку, тактичну та юридичну підготовку (жовтень 1942 р.). Для навчання офіцерів та унтер-офіцерів шума у серпні 1942 р., за наказом Г.Прюцмана, окружні начальники СС і поліції та керівники орпо створили поліцейські школи. Підготовка у них тривала у середньому півтора – два місяці і давала слухачам певні навички бойових, слідчих та оперативних дій. Крім того, у цих школах зверталася увага і на ідеологічну обробку шуцманів, основи якої розробив штаб райхсфюрера СС (щоправда, без урахування місцевих умов). Слухачам шкіл намагалися прищепити захоплення досягнення-

ми націонал-соціалістичної Німеччини і ненависть до «світової єврейської змови». Навіть антирадянський мотив було поставлено нижче антисемітського⁹.

Проте всі ці реформи мало що змінили. Нацистська влада в РКУ поводитися як типовий окупант, а не як новий політичний режим, тож поліцейні методи охорони порядку поступово заміщувалися військовими і терористичними. Відповідно зростало й незадоволення населення, яке щодалі активніше підтримувало український та радянський рухи опору. Поліція на місцях ще якось давала раду з елементарним правопорядком та здійсненням певних охоронних і господарчих функцій (збір податків, організація громадських робіт), але вона була неспроможною долати масовий саботаж населенням заходів окупаційної адміністрації, і, тим більше, боротися з партизанами. На середину 1942 р. навіть збір продовольства і мобілізація населення на роботи до Німеччини довелося перекласти на німецькі поліцейні та військові частини і шугабатальйони.

Попри всі ідеологічні настанови, нацисти змушені були і далі перетворювати шугабатальйон індивідуальної служби на допоміжні військові підрозділи. Починаючи з липня 1942 р. у районах партизанської активності, а протягом осені – зими 1942–1943 рр. по всьому РКУ сільські відділки шуга було зведено в підрозділи так званої кущової поліції. У кожен кущ входило по 3–9 сіл, які охоронялись об'єднаним загonom сільських поліцаїв. Кожен такий підрозділ налічував 15–40 вояків, які разом могли чинити опір невеликим партизанським загonom. Крім того, кущову поліцію було легше контролювати, а за потреби – передислокувати, аніж аморфні сільські відділки.

При появі в районі партизанських загонів із поліції сіл і міст створювали тимчасові зведені загони, які повинні були разом із німецькими військовими частинами проводити бойові операції по «боротьбі з бандами». У північноукраїнських містах, що перебували під постійною загрозою нападів великих радянських партизанських з'єднань, німецькі ортскомендатури формували з поліцаїв постійні «особливі сотні» та роти, вояки яких перебували на казармовому становищі і вели самостійні операції¹⁰.

Крім того, у складі шуга індивідуальної служби в Києві існував єдиний у РКУ поліцейний підрозділ для контролю за водними шляхами. У грудні 1941 р. штаб української охоронної поліції на залишках матеріальної бази Дніпровської річкової флотилії сформував українську водну поліцію під керівництвом районного коменданта Павлюка¹¹. Спочатку до неї входило близько 30 осіб, одна половина з яких були прибулими до міста із Західної України активістами ОУН, а друга – місцевими добровольцями. У січні 1942 р. українську водну поліцію окупанти розформували, перетворивши її вже на німецьку водну поліцію вассершутцполіцай (Wasserschutzpolizei). Уродженців Західної України з особового складу вивели, натомість поповнивши її двадцятьма німцями і кількома військовополоненими. Комендантом став німецький обер-лейтенант Григорайт, а його заступником – місцевий фольксдойче Віктор Вітман. Відтоді і до кінця свого існування у жовтні 1943 р., крім 20 німецьких солдатів і офіцерів, водна поліція мала 7 унтеркапралів і 15 шугабатальйонів, з яких більшість були українці, кілька росіян – уродженців України, і один білорус.

Цей підрозділ контролював Київський річковий вокзал, прилеглі вулиці, Труханів острів та здійснював патрулювання по Дніпру з метою реєстрації плавзасобів, боротьби з незаконним глушінням риби, перевезенням до міста товарів для спекуляції, охороняв мостові опори від можливих диверсій. Для цього водна поліція була оснащена радянськими моторними човнами й озброєними катерами та одним німецьким швидкісним катером. Із весни 1943 р., коли радянські партизани С.Ковпака почали топити річкові транспорти окупантів, зона патрулювання збільшилася до верхів'їв Дніпра. Улітку 1943 р. водні шугабатальйони брали участь у трьох антипартизанських операціях, протягом яких переправляли задіяні

німецькі частини через річку та вивозили поранених і награване в «бандитських селах» майно¹².

Створення перших відділків пожежної охорони здійснювалося німецькими поліційними органами вже у вересні – жовтні 1941 р., а в наказі райхсфюрера СС про шццманшафт вони були виділені в окрему структурну одиницю. Проте на місцях, тобто в райцентрах і селах, за відсутності підготовлених кадрів і матеріальної бази створення ефективних протипожежних служб було неможливим. Для звітності про виконання наказу райхсфюрера СС у селах і містечках формувалися групи по 4–5 осіб, озброєні гвинтівками, які вважалися пожежниками, але використовувалися для охорони тих чи інших об'єктів¹³. Керівництво орпо округу Волинь–Поділля зробило спробу створити пожежну школу, але у зв'язку з повальним дезертирством її слухачів (колишніх добровольців націоналістичного полку імені Холодного Яру) цей крок виявився невдалим¹⁴.

Паралельно з цим існувала нагальна потреба у розширенні охоронних формувань, тому в більшості випадків особовий склад створених пожежних команд невдовзі переводився до поліції чи шццбатальйонів. У результаті на 1943 р. більш-менш повноцінні, оснащені трофейним радянським обладнанням, протипожежні служби існували тільки в центрах генеральних округів.

Найбільш чисельну систему пожежної охорони було створено в Києві для боротьби з поширенням пожежі на підірваному радянськими диверсантами Хрещатику¹⁵. На кінець 1941 р. вона складалася з 13 районних команд під керівництвом українських брандмейстерів і брандмайорів. У кожен команду входило до 70 добровольців, значною мірою колишніх пожежників. Загальна кількість працівників цієї служби Києва сягала 800 осіб. Технічні засоби (2–3 пожежні машини або прості вантажівки) були радянського виробництва. Центральне протипожежне управління міста розміщувалося на вул. Тарасівській, 4, а його шефом був німець обер-лейтенант поліції Шульц. Репресій проти особового складу шццманів-пожежників не було аж до серпня 1943 р., коли СД розстріляла всіх українських керівників районних команд¹⁶.

Аналогічні, але менш чисельні служби в різний час існували і в інших центрах округів. Як і в Києві, вони становили собою більш-менш оснащені трофейним радянським обладнанням районні загони. Дані про загальну кількість працівників протипожежного шццманшафту на сьогодні в доступних джерелах виявити не вдалося, але орієнтовно вона становила 3–5 тис. осіб.

У листопаді 1942 р. у прифронтових містах РКУ (Ворошиловград, Харків, Ростов) місцеве поліцейське командування здійснювало заходи щодо створення служб ліквідації наслідків повітряних нальотів люфтшутц (Luftschutz). Базою для цього мали стати структури пожежної охорони. Але вже у грудні того ж року стало зрозуміло, що наявні ресурси не дозволяють створення нової служби, тому до виконання цих функцій було наказано залучити всі допоміжні сили: пожежників, районну поліцію, загони самооборони, заводську охорону, допоміжні команди вермахту, цивільне населення¹⁷. Після цього спроб створення місцевих структур люфтшутц у РКУ не зафіксовано.

Ще однією складовою системи шума в Україні мали стати шццбатальйони – територіальні охоронні частини з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і решта структур шума, батальйони повинні були підпорядковуватися командувачу орпо України, на це ж указувала і їх повна назва – *Schutzmannschafts-Bataillon der Ordnungspolizei*. Основу кожної частини мали становити три стрілецькі роти по 124 вояки кожна, а разом з усіма службами загальний склад батальйону налічував 501 чол. Керівний склад частин був подвійним – усі пости займали українські офіцери, але паралельно існував німецький шеф-командир батальйону зі своїм штабом і німецькі командири рот, усього 30 осіб. Реальна влада, зрозуміло, перебувала в руках останніх.

Шуцбатальйони мали поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillon), запасні (Ersatzbataillon) та польові (Feldbataillon). У РКУ планувалося створення тільки перших двох. У документації це відображалося введенням першої букви в назву частини, наприклад, Schutzmannschafts-W-Bataillon 116, або Schm.-Btl. 48-E. Озброювалися ці формування винятково легкою стрілецькою зброєю радянського зразка (гвинтівки Мосіна у рядових та револьвери і пістолети різних систем в офіцерів). Уніформа шуцманів в основному була литовська армійська без відзнак, а в окремих випадках – модифікована чорна СС чи радянська. Нумерація шуцбатальйонів РКУ була з 101 по 200, інших райхскомісаріатів (зокрема Остланд і планованого Московія) 1–100, ГГ–201–250.

Згодом більшість попередніх настанов райхсфюрера СС були порушені відповідно до ситуативних вимог. Чисельність особового складу шуцбатальйонів змінювалася від 150 до 700 осіб, з яких німців було від 2 до 130 солдатів і офіцерів, а кількість рот у батальйонах – від 2 до 7. Створення частин здебільшого здійснювалося співробітниками шупо, нерідко – СД і жандармерії, а в окремих випадках – тилловими службами вермахту. Порядок нумерації шуцбатальйонів теж неодноразово порушувався, зокрема через їх вимушену передислокацію.

Українські батальйони як у РКУ, так і поза його межами часто використовувалися у бойових діях проти партизанів та на фронті. У результаті на 1943 р. із назв багатьох із них «випала» буква W, і вони стали «просто» шуцбатальйонами. А 136-й батальйон у Чернігові навіть отримав назву польового (Schutzmannschafts-Bataillon 136 (F)). Відповідно змінилося й озброєння – шуцмани отримували від німецьких властей чи здобували в боях легку протитанкову та польову артилерію, міномети, автоматичну зброю, ручні і станкові кулемети. При штабах частин створювалися спеціальні єгерські команди (Jagdkommando) та кавалерійські підрозділи (Reiterteilungen). У 57-му українському шуцбатальйоні в Білорусі була навіть панцерна рота, яка мала на озброєнні бронемашини і легкі танки.

Жодної резервної частини шуцманшафту в РКУ створено не було, але з'явилися нові, не передбачені раніше типи. 114-й охоронний батальйон у Києві з початку свого існування виконував функції штрафного формування для шуцманів індивідуальної служби. А з відступом німецьких військ зі складу частин шума створювалися оперативні батальйони (Einsatzbataillon), призначені для ведення бойових дій безпосередньо на лінії фронту.

Особовий склад шуцбатальйонів, як і інших структурних одиниць шума, повинен був набиратися з місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Згідно з першими інструкціями штабу райхсфюрера СС, волонтери мали підписувати річний контракт і складати при цьому присягу. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони №1 (згодом 41), №2 (згодом 42) у райхскомісаріаті Остланд та №201 – у Генерал-губернаторстві. Проте вже з лютого 1942 р. при перетворенні на шуцбатальйони наявних у РКУ місцевих збройних частин, воякам було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А з 2 листопада 1942 р. шуцмани почали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування¹⁸.

Дуже характерним є те, що перші українські батальйони шуцманшафту виникли не в РКУ, а в сусідньому райхскомісаріаті Остланд. Власне, там, у таборах військовополонених у Білостоку і на території Білорусі, ще в липні 1941 р. було оголошено набір до 1-го і 2-го українських батальйонів. Згодом вони за місцем дій отримали «білоруські» номери 41 і 42, а ще пізніше були поповнені і переформовані у 46-й, 47-й і 48-й Е (запасний) шуцбатальйони. Власне, у Білорусі діяв і переформований у 201-й шуцбатальйон (легіон «Дружина українських націоналістів»; ДУН). У цьому відбилася як більша потреба у місцевих бойових частинах на неспокоїних білоруських теренах, так і типова колоніальна практика окупантів – «поділяй і володарюй». Тобто, український рух опору придушувався силами

російських, польських, азіатських частин і легіонів, а радянський і польський – силами українців, які хотіли чи були змушені боротися з більшовизмом у лавах німецьких окупаційних збройних формувань. Це значною мірою сприяло розпаду братовбивчої війни між самими національними рухами, піком чого стали події на Волині та Холмщині у 1943–1944 рр.

Як уже зазначалося, німецьке поліційне керівництво намагалося не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН(б). Українські курені в Луцьку і Рівному залишалися у віданні армії, а згодом були розформовані і перетворилися на неозброєні робочі формування. Деяко іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН(м). Після переформування і доповнення німецьким персоналом із них створювали відділки поліції міст і районів та шугбатальйони.

Процес створення першого шугманшафтбатальйону №101 розпочався в Києві наприкінці зими 1942 р. 28 лютого 250 бійцям розформованих українських куренів було запропоновано вступати до новоствореної частини з підписанням контракту на два роки служби. Протягом весни чисельність батальйону збільшилася за рахунок військовополонених і мобілізованої на роботу молоді, а його номер було змінено на 115. Оскільки у місті була велика кількість галицьких і буковинських добровольців, яким після розформування українських частин не було що робити, а також три табори військовополонених, то зі складу 115-го батальйону було виділено роту для створення нової частини – 118-го шугбатальйону.

У подібний спосіб виник і 109-й шугбатальйон у Вінниці. Він був створений ще наприкінці 1941 р. під керівництвом одного з активних учасників Української революції 1917–1921 рр. генерал-хорунжого Армії УНР Івана Омеляновича-Павленка як український козацький курінь. Із прибуттям до міста цивільної адміністрації батальйон було переведено до шугманшафту, призначено шеф-командира, лейтенанта німецької поліції. Протягом 1942 р. особовий склад не зазнав жодних репресій і переформувань, за винятком поодиноких арештів активістів ОУН. Проте самого І.Омеляновича-Павленка визнано не генералом, а полковником. Улітку 1943 р. його нагородили за бої з партизанами, визнали звання генерала, але перевели на пост керівника міської поліції у Вінниці¹⁹.

У вересні – жовтні 1941 р. український курінь почав формуватись і у Житомирі за підтримки місцевих функціонерів ОУН. У лютому 1942 р. контроль над ним перейняли німці, а за рахунок військовополонених особовий склад був доведений до 500 осіб (4 роти), вояки отримали литовські однострої та встановлену райхсфюрером СС зарплатню і пільги. Шефом батальйону, що здобув номер 108, став гауптман Новак, а українським командиром – колишній капітан Червоної армії Мирний²⁰.

У Білій Церкві на початку 1942 р. представник ОУН(м) Пустовіт за підтримки начальників міської і районної поліції галичан Томасевича і Сокальського почав організовувати український курінь. Імовірно, участь у його створенні взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про їх виїзд до Білої Церкви для створення там національних органів влади. Проте вже навесні 1942 р. курінь був розформований німецькою поліцією, а натомість частково з того ж особового складу було створено 116-й шугбатальйон. Його командирами, окрім німців, були призначені донські козаки на чолі з обер-лейтенантом Василієм Поповим. Це було зроблено для унеможливлення впливу ОУН на цю частину²¹.

Нумерація новостворених шугбатальйонів із початку 1942 р. була прив'язана до генеральних округів, з умовною послідовністю чисел із заходу на схід. В окрузі Волинь–Поділля – 101–107, Житомир – 108–110, Київ – 112–121, Миколаїв – 122–124, Дніпропетровськ – 129–131. Крім того, органами шуго і охоронних військ шугбатальйони створювалися у Чернігові (136–140) і Сталіно (157–165), а СД і вермахтом – у Харкові (143–146) та Сімферополі (147–156). Створювалися вони відповідно до зазначеної схеми, а тому не за послідовною нумерацією.

Першим етапом масового формування батальйонів стала зима – весна 1942 р. У цей час виникли 101–107-й батальйони в окрузі Волинь–Поділля, 108-й і 109-й – в окрузі Житомир, 112-й, 113-й, 115–120-й – в окрузі Київ, 122-й – у Миколаєві, 136-й і 137-й – у Чернігові (136-й невдовзі був перекинутий на Сумщину), 143-й і 144-й у Харкові, 157-й і 158-й у Сталіно. Спочатку всі шуцбатальйони в РКУ створювались як суто охоронні (Wach-) та озброювались тільки гвинтівками. Таким чином, вони справді становили лише великі караульні команди, а не повноцінні батальйони. Проте вже до осені 1942 р., тобто з активізацією дій партизанів, з ініціативи місцевих властей на їх озброєння почали надходити ручні та станкові кулемети, міномети, легка артилерія. Цього вимагав реальний досвід бойового застосування цих частин. У липні 1942 р. 118-й шуцбатальйон зазнав важких втрат у бою з рейдовим загonom радянських партизанів зі з'єднання С.Ковпака поблизу міста Хабіне. На боці партизанів була повна кількісна і якісна перевага, вони мали кавалерію, артилерію та більший бойовий досвід. Тому протягом усього наступного періоду, із середини 1942 р. і до кінця окупації, кількість шуцбатальйонів постійно збільшується, а озброєння і підготовка наявних за можливістю поліпшуються.

Уже на першому етапі формування батальйонів шуцманшафту нацисти виявили, що кількість добровольців із цивільного населення до більшості з них явно недостатня. Частково проблеми вирішувалися за рахунок військовополонених, але їх надійність була дуже сумнівною. Що ж до націоналістів, то вони поповнювали німецькі інстанції і військові формування, виконуючи завдання своїх організації. Це не могло не викликати обґрунтованого занепокоєння окупантів, які на цей період активно здійснювали боротьбу як проти більшовизму, так і проти всього українського. Тому взимку і навесні 1942 р. основним контингентом «добровольців» у шуцбатальйонах стала мобілізована сільська молодь, як найменш «отруєна» більшовизмом верства населення.

На середину 1942 р. середня чисельність шуцбатальйонів становила 300–350 осіб. Більшість із них виконувала власне охоронні функції, зрідка виїжджаючи на місця дій ще нечисленних тоді партизанів. У РКУ більш-менш серйозні бойові дії довелося вести лише 101, 102, 108, 109 і 136-му батальйонам. Вояки 119-го шуцбатальйону, дислокованого у Кременчуку, на операцію виїжджали тільки раз, але замість розшуку партизанів влаштували у селі, що було ціллю операції, пиятику, після чого наступного дня були вивезені звідти німцями і більше в таких акціях не застосовувалися. 110-й батальйон, створений у Житомирі у квітні – травні 1942 р., до вересня 1943 р. взагалі жодного разу не виводився з міста. Своєю чергою 115-й і 118-й батальйони, навпаки, у боях на Київщині довели високу надійність, після чого були направлені в зону найбільшої активності партизанів.

Волинські батальйони, за винятком 101-го і 102-го, були неоднорідними за національним складом, а 107-й батальйон був повністю польським. Крім того, вони були значною мірою інфільтровані представниками Організації українських націоналістів і Армії крайової, що призводило до їх майже повної небездатності. 108-й батальйон, дислокований у Житомирі, після застосування у червні 1942 р. у розстрілах єврейського населення на Рівненщині, поступово розклався і вже не представляв цінності як бойова одиниця²². 109-й (як і 102-й) батальйон був найбільш боездатним із-поміж вищеназваних частин, та активно використовувався в бойових діях. Але він був занадто насичений націоналістами, щоб бути слухняним знаряддям у руках окупантів, і був ефективним тільки в боротьбі проти більшовиків, і тільки з власними командирами.

У кінці 1942 р. до активних бойових дій проти партизанів у прифронтових районах долучилися 113-й і 120-й шуцбатальйони. 136-й батальйон був розгромлений на Сумщині, його залишки звели в роту. Навесні 1943 р. на базі цієї роти він був наново сформований у Чернігові як польовий (Feld-), і застосовувався проти

місцевих і білоруських партизанських з'єднань²³. Обидва харківські батальйони просувалися вперед разом із тиловим командуванням групи армій «Дон», і на кінець 1942 р. забезпечували тили 6-ї армії на підступах до Сталінграда і у самому місті. 12 грудня 1942 р. їх залишки у складі 2-го Харківського батальйону шума ввійшли до складу створеної з добровольців уже в котлі дивізії генерал-лейтенанта фон Штумпфельда, яка була знищена в лютому 1943 р. на території Сталінградського тракторного заводу.

Щуцбатальйони №147–154, створені у другій половині 1942 р. на Кримському півострові, номінально вважалися татарськими, і в більшості такими й були з типовим паралельним німецьким командуванням. Але у складі 147-го і 148-го батальйонів служили великі групи військовополонених-українців, а 154-й батальйон був сформований на базі української робочої колони у Сімферополі у грудні 1942 р. Татарами у цій частині були тільки кілька офіцерів, тоді, як українці становили 350 осіб. Тільки в кінці наступного року українців невеликими групами розподілили по інших частинах, замінивши їх місцевими добровольцями²⁴.

У структурі й озброєнні батальйонів відбувалися суттєві зміни. Більшість із них отримали ручні та станкові кулемети (переважно радянські ДП-27 і системи Максима), а найбільш задіяні в боях із партизанами – ще й міномети та легку артилерію. Обмеження на володіння автоматичною зброєю для українських шуцманів були забуті, але діставати її вони могли переважно у вигляді трофеїв. На початок 1943 р. існуючі шуцбатальйони поступово перетворилися з караульних команд на військові частини, а префікс «Wach-» (караульний) зберігся лише у 119-го, 157-го і 158-го батальйонів. Середня чисельність особового складу більшості частин становила 450–670 осіб, і тільки у трьох названих вахбатальйонах та у №120 не сягала навіть 300 чол.

Узимку 1942–1943 рр. на знак зміни статусу шуцбатальйонів воякам видали зелену польову уніформу шупо, українські офіцери отримали погони. У деяких частинах із відчутним націоналістичним наповненням шуцмани добилися права носити стрічки національних кольорів і вивішувати синьо-жовтий прапор. Зарплатня рядового зросла до 34 марок на місяць.

Через те, що найбільшого розмаху партизанський рух набув у Білорусі, то наприкінці осені 1942 р. уже обстріляні 115-й і 118-й батальйони потрапили саме туди. Згодом до них долучилися 101-й, 102-й і 104-й батальйони, які діяли переважно на білоруських землях, включених до складу райхскомісаріату Україна, та у суміжних районах райхскомісаріату Остланд.

Крім того, у генеральному окрузі Білорусь (райхскомісаріат Остланд) було створено низку інших українських шуцбатальйонів. Крім уже згаданих 46-го, 47-го, 48-го Е, там діяли українські 51-й, 52-й, 53-й, 54-й, 55-й шуцбатальйони, 56-й артдивізіон²⁵ та 50-й штрафний батальйон мішаного складу. Вони здебільшого формувалися на базі «українських робочих колон» у таборах військовополонених, куди записувалися представники всіх національностей із метою вижити. Тобто, такий базовий елемент національного легіону, як моноетнічна спільнота на чужому терені, у даних частинах був відсутній за визначенням, також не існувало якогось стрижневого прошарку ідейних добровольців – симпатиків ОУН(м), на зразок 102-го, 115-го, 118-го батальйонів. Усі згадані формування були створені і діяли виключно поза межами України, тож і поповнювалися ще більш неоднорідним особовим складом, нерідко ще й мобілізованим примусово. Так, 50-й батальйон створено в таборі військовополонених в Мітау, 51-й, 52-й, 53-й, 54-й і 55-й – у Могильовській області, 57-й – на Смоленщині. У всіх цих частинах було поширене дезертирство, мародерство, а 51-й батальйон «уславився» ще й злочинами проти місцевого населення²⁶.

Тож не дивно, що протягом 1943 р. усі вони, крім 57-го, були розформовані або перейшли до партизанів. Більша ж частина особового складу була перетворена

на робочі команди і роти, а згодом влита до інших формувань. Зокрема, за рахунок цього поповнення 57-й батальйон у лютому 1944 р. було розгорнуто в полк з особовим складом близько 1000 чол. на чолі з майором Зіглінгом²⁷. Полк поділявся на 7 рот, із них 5 стрілецьких, 1 панцерна, озброєна легкими танками і броньовиками, і одна важка з 76-мм і 45-мм гарматами та мінометами²⁸. Також був окремий кавалерійський ескадрон. Причина більшої боєздатності і надійності останньої частини полягає, на нашу думку, в якісно вищому командному складі, що набирался не тільки зі службовців охоронної поліції, але й із бойових офіцерів військ СС та вермахту. Українським командиром батальйону був капітан В'ячеслав Муравйов, людина з вищою освітою, до війни працював учителем у Сталінській (Донецькій) області. Вочевидь, він був автором доволі нетипової присяги, яку складали шуцмани цього формування 20 квітня 1944 р. Вона містила, зокрема, фразу про боротьбу «за створення вільної, незалежної України, Білорусії і Росії», тобто бодай якось задовольняла питання про мету війни для всіх наявних у частині етнічних груп²⁹.

На території РКУ наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. створювалися все нові частини шума. Їх формували із ще більшим поспіхом, ніж попередні, і тому часто вони не досягали навіть штатного розпису роти. Деякі батальйони, як наприклад 110-й у Житомирі, були обмундировані не у належну закритим частинам шума зелену уніформу, а у чорну поліцейську. Також зафіксована видача воякам новостворених частин усіх можливих варіантів старих одностроїв вермахту, військово-будівельної Організації Тодта, трофейних мундирів європейських армій. Усього ж до середини 1943 р. у РКУ було створено 45 шуцбатальйонів різного складу: 101–106, 108–110, 112–125, 129–131, 134, 136–140, 143–145, 157, 158, 162–169. Ще 11 батальйонів (146–156) були татарськими, 2 – козацькими (159-й і 160-й), 1 – польським (107-й), але всі вони теж підпорядковувалися вищому фюрерові СС і поліції України. На території Остланду було сформовано 12 українських батальйонів: 46–48, 50–57, 285. Загальна кількість українців у шуцбатальйонах становила 35 тис. чол., з яких близько 7 тис. перебували поза межами РКУ.

Створювали свої місцеві формування і структури СД РКУ. На першому етапі окупації забезпечити «порядок» на окупованій території мала превентивна діяльність айнзатцгруп СД (Einsatzgruppen, оперативні команди), які за домовленістю з армією повинні були очистити терен від «небезпечних елементів» та придушити партизанський рух у зародку. Дані групи формувались у травні 1941 р. в основному з офіцерів СС різних управлінь. За встановленою Г.Гімлером пропорцією, 1000 членів айнзатцгрупи повинні були включати 30–35 офіцерів СД, 40–50 співробітників кріпо, 130 – орпо, 100 гестапівців і 350 солдатів частин «Мертва голова» та інших військ СС. Решту становили 150 шоферів і механіків, по кілька перекладачів, телеграфістів, радистів і клерків, 10–15 працівниць борделю, а також до 80 осіб місцевої допоміжної поліції³⁰. Айнзатцгрупи поділялися на айнзатцкоманди, а ті, якщо потрібно, на зондеркоманди.

На території України діяли дві з чотирьох айнзатцгруп – С і D, чисельністю, відповідно, 750 і 600 чол. Своєї антипартизанської функції вони не виконали, натомість майже повністю зосередились на винищенні мирного населення, передусім єврейського. Політичне значення цих підрозділів виявилось прямо протилежним до задуманого – замість пацифікації району вони викликали у населення побоювання за власне життя і недовіру до нацистського режиму вже на першому етапі окупації, що тільки загострювало наявні суперечності.

У складі айнзатцгруп служили і невеликі групи добровольців із громадян СРСР. Тільки набиралися вони переважно не з місцевого населення, а з військово-полонених, і не мали жодного стосунку до української поліції РКУ. Так, наприклад, у розстрілах мирного населення в Києві брали участь троє колишніх радян-

ських військовополонених: Єгор Устинов, Никифор Юшков, Венедикт Баранов. Після ротації штату айзатцгруп у кінці 1941 р. усі вони були звільнені зі служби і залишилися в Києві. Тут вони працювали, Устинов – столяром, Юшков – малярем, і тільки Баранов пішов у шума, а саме у пожежну охорону³¹. У випадку залучення місцевих частин до масових розстрілів їм відводилася роль зовнішнього оточення, а саме знищення людей проводили безпосередньо есесівці.

У 1942 р. перед службами поліції безпеки і СД РКУ постала проблема створення власних допоміжних формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони концтаборів і тюрем керівництво СД зверталось із проханням надати необхідні сили до орпо. Але вже навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини шума (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським формуванням СД став створений у березні 1942 р. у Києві 23-й шущбатальйон поліції безпеки. Він суттєво відрізнявся від інших частин шума, що визначала вже сама його належність до СД. Набір вівся із того ж контингенту, що й інших батальйонів, тобто з мобілізованих на роботи юнаків 1-ї категорії, але передусім із німецьких. Переважно відбиралися жителі Полтавської області, яких вивозили до Німеччини через Київ, тому він був відомий, як «Полтавський батальйон». Чисельність частини була вищою за її подібні, і становила 700 чол., але була сформована у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 чол.). У кожній роті існувало ударне відділення, а також «зондерцуг» (спеціальний взвод) із фольксдойче батальйонного підпорядкування. Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями) і складалось із есесівців. Підпорядковувалася вона безпосередньо керівництву зіпо і СД, яке розміщувалося на Короленка, 33. Зарплатня тут була аналогічна іншим шумам – 24 марки для рядового, але зростала майже вдвічі при участі в бойових операціях. Однострої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок шума індивідуальної служби – вочевидь, щоб не виділятися з маси цивільної поліції. На озброєнні перебували трофейні радянські гвинтівки, автомати, ручні і станкові кулемети, легка артилерія і міномети.

Сам батальйон розміщувався по вул. Мельникова, 48, тут же перебувала і школа СД. Як свідчать радянські джерела, «у школі викладалися загальновійськові предмети, вивчалися всі види зброї і спеціальні предмети з розвідки як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напрямку»³². Зазначимо, що диверсійна підготовка шущманам батальйону в подальшому так і не стане у пригоді. Крім військової підготовки особовий склад ніс службу з охорони концтаборів на Сирці і Мишоловці, караульну службу (у тому числі і на Короленка, 33), конвоював в'язнів у Німеччину, брав участь в облавах нарівні із німецькою поліцією. Іноді виконував специфічні завдання – наприклад, охорона барж із хлібом, які сплавлялися Десною. Із весни 1943 р. роти 23-го батальйону брали активну участь у боротьбі з партизанським рухом на Київщині. У вересні 1943 р. шущмани евакуювали на Захід «свої» концтабори, а у жовтні через Рівне виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусі³³.

Аналогічний батальйон спробували створити співробітники харківського СД. Для цього знову ж таки залучалися німецькі, передусім військовополонені. Батальйон було сформовано у серпні 1942 р., він налічував 206–210 чол. і складався з двох рот. Перша, озброєна автоматами, була оперативною, а друга (з гвинтівками) – караульною. Шущмани займалися охороною об'єктів СД, іноді виїжджали на пошук партизанів чи диверсантів. Самостійною військовою частиною цей батальйон так і не став, а при наближенні лінії фронту взимку 1942 р. більшість його вояків розбіглася, і частина була розформована³⁴.

Ще одну окрему поліційну структуру РКУ становила охорона залізниць – баншутцполіцай (Bahnschutzpolizei). Вона була повністю німецькою, українці ж ста-

новили окремі загони допоміжних залізничних поліцаїв (Eisenbahnhilfspolizei). Управління баншутц були в кожному центрі округу під керівництвом німецького окружного керівника (Bezirkfuehrer). Центральний штаб перебував у Києві, по вул. Франка, 17. У червні 1942 р. тут було організовано школу української залізничної поліції, її керівником став колишній військовополонений Іван Ковальов. Добровольців мобілізували здебільшого із місцевих жителів середнього віку під загрозою відправки на роботу до Німеччини. Умови служби і забезпечення були такими ж, як і у шума індивідуальної служби.

Управління і школа проіснували трохи більше року, тобто до серпня 1943 р., але у самодостатню організацію баншутц так і не перетворилася. Власними силами залізнична охорона могла забезпечити контроль лише за цивільними пасажирськими та товарними перевезеннями, і, частково, охорону найважливіших вузлів і вокзалів. Охорону військових ешелонів, важливих перегонів і мостів, та навіть залізничного майна і станцій довелося покладати на німецькі й армійські частини крайн-сателітів III райху, місцеву поліцію, і навіть на цивільне населення окремих сіл. В останньому випадку старості оголошувалося про відповідальність його села за цілісність певної ділянки шляху, у випадку пошкодження якого буде розстріляно заручників із жителів старостату. Тому останні були змушені формувати охоронні команди, які несли чергування на своєму відрізку залізниці під керівництвом сільських поліцаїв³⁵.

Для ознайомлення з особовим складом українських формувань, підпорядкованих цивільній адміністрації, було зібрано інформацію про 119 солдатів шугбатальйонів і 30 поліцаїв індивідуальної служби, співробітників СД і пожежників³⁶.

Досліджені нами дані стосовно 119 шугманів дають таку картину. Переважну більшість становили українці, було також 7 росіян, 3 кавказців, 2 білорусів, 1 фольксдойче і 1 єврей. Найбільша група однолітків серед них – це юнаки 1924 року народження. Але основну масу шугманів, як і добровольців вермахту, становили молоді чоловіки призовної категорії (1916–1923 років народження) – 70 чол., тобто 59%. Добровольці середнього віку (від 25 до 40 років на 1941 р.) становили лише 22% (26 чол.), молодь (до 18 років) – 24 чол. (19%). Більшість із них мали початкову освіту (91 чол.). Середню освіту здобули 15 шугманів, вищу – 3, військові училища закінчили 13 чол. (11 – радянські і 2 – польські).

Колишні вояки Червоної армії становили 64% розглянутої групи (77 чол.), але з них із таборів військовополонених були взяті лише 43 вояки (36% від загальної кількості), тоді як 29 були відпущені додому і вступили до шугбатальйонів за місцем проживання. Ще 4 – дезертири із Червоної армії, а один перебій із партизанського загону. 16 вояків – колишні командири і сержанти РСЧА, 1 – лейтенант НКВС, 1 – пілот-інструктор і 2 офіцери польської армії.

Половину всієї кількості становили колишні радянські активісти (53 комсомольці та 6 членів і кандидатів ВКП(б)). Репресовані радянською владою – 13 чол., 15 чол. втратили родичів під час голодомору, а батьки одного шугмана були вбиті партизанами. За кримінальні злочини до війни засуджувався тільки один шугман. Таким чином, максимальна кількість «ображених» радянською владою сягає 30 чол., тобто близько 25%.

За час служби у шугбатальйонах 13 вояків займали офіцерські й унтер-офіцерські посади, 14 – отримали нагороди. На завершальному етапі війни 15 чол. перейшло до Червоної армії, із них 8 були нагороджені радянськими орденами і медалями. Ще 2 вояки, до речі, уродженці Київщини, втекли до УПА.

Таким чином, із загальної кількості шугманів тільки чверть зазнавали персональних утисків із боку радянської влади, тоді як чисельність радянських активістів вдвічі більша і становить половину всіх розглянутих нами вояків. Але це тільки середні показники участі щонайбільше індоктринованих у радянський режим осіб у створених німцями формуваннях. Адже, наприклад, у 8-му поліцей-

ському батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусі з місцевих поліцаїв і військовополонених, три із чотирьох командирів рот були колишніми офіцерами НКВС (із них два українці). Багато колишніх міліціонерів, які не встигли евакуюватися з київського котла, ішли у поліцію, особливо після усунення звідти значної кількості націоналістів. Пожежні підрозділи, що входили до системи шуцманшафту, майже повністю формувалися на базі радянських пожежних служб, які теж були частиною апарату НКВС.

Для порівняння військових формувань із «цивільними» складовими шуцманшафту було зібрано інформацію про 30 поліцаїв та службовців СД і пожежної охорони. Вони більш-менш рівномірно представляють усі вікові групи, починаючи з 1898 і до 1926 років народження. Близько третини з них (9 чол.) здобули середню чи середню технічну освіту, решта закінчили від двох до семи класів початкової школи. Колишніми червоноармійцями були 50% поліцаїв, але тільки один із них зголосився на службу з табору військовополонених, тоді, як решта були відпущені додому і пішли до поліції вже як цивільні. Ще 5 були працівниками різних установ НКВС – 1 міліціонер, 1 співробітник управління охорони, 1 прикордонник і 2 пожежники. Тільки шестеро з усіх були комсомольцями, і жоден не був комуністом.

У порівнянні з добровольцями в армії і шуцбатальйонах, високий відсоток серед поліцаїв становили постраждалі від радянської влади (16 чол., тобто більше половини). Родини трьох були репресовані за участь в українських визвольних змаганнях, шестеро були розкуркулені, двоє втратили членів сім'ї під час голодомору, ще двоє були засуджені за кримінальні злочини (хуліганство і крадіжки). До цієї категорії також включено трьох поліцаїв, чиї батьки були вбиті вже під час війни радянськими партизанами (батько одного був сільським поліцаєм, решта – просто «сім'ї зрадників»).

Із цих 30-ти поліцаїв тільки 8 відступили разом із німцями і продовжували службу у різних формуваннях до кінця війни, 1 був заарештований СД за крадіжки. Решта – дезертирували при наближенні радянських військ, причому 10 були мобілізовані до Червоної армії і завершили війну на боці переможців, 4 здобули бойові нагороди.

Таким чином, коли кількість «ображених радянською владою» у шуцбатальйонах становить меншість, тобто 25%, то у місцевій поліції ця цифра сягає 50%. Пропорційне відношення кількості членів партії, комсомолу і НКВС у двох складових шуцманшафту зворотне. У воєнізованих частинах вони становили половину складу, а в поліції – лише п'яту частину. Основна причина такого стану речей, на нашу думку, полягає виключно у більшій можливості перевірки сільських і міських поліцаїв місцевим командуванням німецької поліції, але навіть тут присутня невелика кількість, здавалося б, ідейних ворогів нацизму. Це знову підштовхує нас до вивчення матеріального стимулювання добровольців.

Система забезпечення працівників шуцманшафту як індивідуальної служби, так і закритих з'єднань, була розроблена краще, ніж у вермахті. Службовців місцевої поліції набирали спочатку на добровільних засадах, а пізніше під тиском можливої відправки до Німеччини. Проте ті, хто не хотів служити окупантам, могли легально піти зі служби під приводом хвороби, зміни місця проживання або декларування своєї участі в комсомолі чи партії.

Більшість же солдатів шуцбатальйонів, крім військовополонених та справжніх добровольців, набиралися наступним чином. По селах мобілізувалася молодь для роботи у Німеччині. У кінці 1941 – на початку 1942 рр. ця перспектива нікого не лякала, мало того, було немало бажаючих поїхати «на заробітки». Але з надходженням у нелегальному листуванні і від тих, кому вдавалося повернутися, перших звісток про реальні умови праці кількість добровольців упала до нуля. Тому з весни 1942 р. відправка до Німеччини стала примусовою, і нерідко використовувалась як покарання. В управліннях праці (Arbeitsamt) (найбільше з

них – у Києві поблизу Сінного ринку) проводився медогляд, за результатами якого чоловіків розділяли на дві категорії. Придатні до військової служби потрапляли до першої. Їм пропонували вступати до «німецької армії» в Україні, обіцяючи спокійну охоронну службу з високою зарплатнею та пільгами. Так, насильно мобілізовані перетворювалися на добровольців. Хоча застосування до рекрутів безпосереднього примусу та шантажу було рідким явищем, але воно теж мало місце. Так, 28 лютого 1942 р. у Києві при переформуванні українських куренів у батальйон шума (згодом розгорнутого в 115-й і 118-й), націоналістам і військовополоненим, з яких він складався, було запропоновано підписати контракт на два роки служби. Із 250 чол. відмовилися десятеро, яких того ж дня заарештували і відправили в Дарницький концтабір.

Перші вказівки щодо утримання службовців шуцманшафту надійшли в наказі райхсфюрера СС від 6 листопада 1941 р. і уточнювалися протягом року³⁷. Згідно із цим наказом, рядовий неодружений шуцман отримував 80 пфенігів на день, а унтер-офіцер – 1 райхсмарку (рм) 10 пфенігів (пф), фельдфебель – 1 рм 30 пф, командир взводу – 1 рм 50 пф, командир роти – 2 рм 30 пф, командир батальйону – 3 рм 30 пф. Одружені солдати у тих же званнях одержували, відповідно, 1 рм 80 пф, 2 рм 10 пф, 2 рм 80 пф, 3 рм 00 пф, 3 рм 80 пф, 4 рм 80 пф. Зарплатня виплачувалася подекадно, причому шуцмани індивідуальної служби отримували плату відповідно до кількості виходів на роботу. Солдати шуцбатальйонів, в яких вибору в даному питанні не було, отримували в результаті 24–54 райхсмарки на місяць. Утім, найчастіше платня виплачувалася окупаційними карбованцями за офіційним курсом.

Крім того, забезпечувалося триразове харчування, якість якого різнилася залежно від обставин. Найкраще забезпечувалися частини, які брали участь у бойових діях – тут до раціону додавалися горілка і шоколад. Для родин щотижня видавали продуктовий пайок. Коли постачання продуктами ускладнювалося з тих чи інших причин (рейди, перебування на віддалених постах, відрядження тощо) шуцманам додатково видавали по 60 пфенігів на день. Тільки у 1944 р., у період поразок німецьких військ по всьому фронту, система постачання порушилася, і командування пішло на безпрецедентний крок – шуцманів перестали карати за мародерство, тобто вони отримали можливість «самозабезпечення».

Солдати шуцбатальйонів утримувалися на казармовому становищі, як армійські частини. Службовці сільської чи міської поліції, здебільшого місцеві жителі, проживали вдома, казарми забезпечувалися тільки для немісцевих або позбавлених житла. У Києві шуцманам індивідуальної служби, а на перших порах і солдатам шуцбатальйонів, дозволялося винаймати житло, половину ціни якого сплачувала міська управа. Двокімнатне помешкання неподалік від центру коштувало тоді близько 50 райхсмарок на місяць.

У травні 1942 р., у зв'язку зі збільшенням чисельності шуцманшафту, і, зокрема, шуцбатальйонів було запроваджено додаткові чини – унтер-капрала, віце-фельдфебеля, старшого командира взводу. Ними ставали найбільш надійні шуцмани, унтер-офіцери та молодші командири, яким надавали вищу, належну за новими чинами, зарплатню. Що важливо, для українських шуцманів не було передбачено посад начальника штабу батальйону чи начальника зв'язку – ці функції залишалися за німцями. У результаті, наприклад, український начальник штабу 118-го шуцбатальйону одержував 39 марок і виконував функції завгоспа, тоді, як німецький мав 200 марок і планував операції³⁸.

Із початку 1943 р. з наростанням інтенсивності партизанської війни зарплатню солдата шуцбатальйону підняли до 37 марок, пропорційно збільшивши ставки і для вищих чинів. Як і раніше, одружені шуцмани отримували гроші на утримання сім'ї – додатково від 145% платні для рядового до 45% для командира батальйону.

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин шума було соціальне забезпечення сімей шуцманів, які загинули чи постраждали на службі. Цей момент було обумовлено ще у додатку до наказу райхсфюрера СС від 6 листопада 1941 р. Згідно із ним, родичі вбитого неодруженого шуцмана отримували від 40 марок (якщо йому було менше 35 років) до 55 (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених ця ставка зростала до 70 марок за відсутності дітей, або до 80 – при їх наявності. Крім того, виплачувалися надбавки на членів сім'ї – 48 марок удові і по 9,60 марки на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 марок (плюс вказані 80) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шуцмана, тобто за вбитого командира батальйону сім'я отримувала 160 марок, плюс вдвічі більше, ніж для рядового, надбавки для вдови й дітей.

За умов отримання каліцтва на службі, виплати перші три місяці здійснювалися в розмірі останньої зарплати потерпілого, а потім зменшувалися відповідно до рівня зниження працездатності. За цей час потерпілого безкоштовно лікували, після чого забезпечували навчання професії, якою той міг би займатися зі своїми фізичними вадами (наприклад, годинникар, швець, кравець тощо). При потребі шуцманам безкоштовно виготовляли протези замість втрачених кінцівок.

А найважливіше, сім'я шуцмана повністю звільнялася від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбувалася загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити у групу заручників на випадок диверсій партизанів або підпільників³⁹.

Методи ідеологічної обробки українських добровольців найкраще ілюструє наказ райхсфюрера СС від 19 серпня 1942 р. про створення шкіл для поліцаїв. У розділі «Політичне виховання» перелічені теми лекцій для шуцманів із короткими конспектами до них. Вони мали кілька головних напрямів – геополітичний нарис, що доводив «історичну місію» Німеччини, яка об'єднує Європу у «сім'ю народів», антисемітська та антирадянська (левова частка якої складалася з доведення єврейської природи більшовизму) пропаганда і вихваляння досягнень націонал-соціалістичного режиму та фюрера особисто. Особлива увага зверталася на соціальні заходи А.Гітлера для забезпечення добробуту робітників і селян, зокрема на програми народного автомобіля та опіки над материнством. У 1943 р. для заслужених шуцманів як нагороду практикували двотижневу поїздку до Німеччини, де ті могли на власні очі переконатися у правильності нацистської політики, добробуті та розвиненості німецького народу. Жодної патріотичної риторики чи обіцянок «світлого майбутнього» для конкретних східноєвропейських народів чи груп населення не було⁴⁰.

Вояки шуцбатальйонів, за попереднім задумом, при вступі до частини повинні були підписувати службовий контракт на 1 рік зі складанням присяги А.Гітлеру. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони №1 (згодом №41), №2 (згодом №42) та №201. Проте вже взимку 1941 р. стало зрозуміло, що війна затягується, і тимчасові місцеві формування потрібні і надалі, тому воякам як наявних батальйонів, так і новостворюваних із лютого 1942 р. було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у чотири тижні. А невдовзі і цей термін став недостатнім, тому 2 листопада 1942 р., згідно з розпорядженням командування орпо, вояки шуцбатальйонів почали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування (наказ №705/42)⁴¹.

Шуцмани, згідно з наказом командування орпо №49/42 від 30 липня 1942 р., за важкі правопорушення підлягали лише судам СС і поліції на місцях (у центрах округів). При потребі їх розшуком займалося СД і всі поліційні інстанції. Смертні вироки виконувались, як і у вермахті, перед строем. Винятком стали вироки, які були виконані до виходу наказу, або позасудові репресії, здійснювані зіпо і СД, у тому числі і розстріл близько сорока офіцерів 115-го і 118-го батальйонів (буковин-

ців і галичан) у Бабиному яру у травні 1942 р. Найважчими злочинами у листопаді 1942 р. були визнані невиконання наказу, дезертирство, мародерство і звільнення арештованих. Легкі проступки, найпоширенішим з яких було запізнення з відпустки, карались, як і в армії, нарядами поза чергою або фізичними навантаженнями (біг з повною викладкою). Іноді за специфічні злочини як покарання практикувалася відправка до концтабору. Наприклад, ув'язненням у концтаборі було покарано шуцмана водної поліції міста Києва Миколу Корнієнка за хабарництво та використання службового становища для особистого збагачення⁴².

Як засіб моральної стимуляції і підняття бойового духу добровольчих формувань у німецьких збройних силах, як і в будь-яких інших, використовувалася система нагород за віддану службу. Основною нагородою для українських вояків стала запроваджена 14 липня 1942 р. відзнака «За хоробрість для службовців східних народів» (Tapferkeits-Auszeichnung für Angehörige der Ostvölker) із мечами. Відзнака існувала у двох класах і п'яти ступенях (1-го класу «у золоті» і «у сріблі», 2-го класу «у золоті», «у сріблі» і «у бронзі»). Нагороджувалися ті добровольці, які відзначилися на полі бою. Так, наприклад, шуцмана Миколу Наконечного було нагороджено за захоплення ворожого кулемета⁴³, а капітана Івана Зарічанського – за здобуття 45-мм гармати разом із кінями⁴⁴. Вищий ступінь зазвичай присуджувався після триразового отримання нижчого. У деяких частинах, що були найактивніше задіяні в антипартизанських операціях, нагородження 2-м класом відбувалося не тільки за конкретні дії, а й за кількість «акцій», в яких брав участь вояк. Так, у 115-му шуцбатальйоні бронзову відзнаку видавали за 60 бойових виїздів, срібну – за 90.

Для нагородження за досягнення у невійськових галузях було запроваджено відзнаку «За заслуги» (Verdienst-Auszeichnung) без мечів, у тих же класах і ступенях, що й «За хоробрість». Шуцмани та добровольці вермахту нагороджувалися за успіхи в навчанні або тривалу бездоганну службу⁴⁵. Її ж видавали за заслуги і цивільним працівникам окупаційних органів влади. Наприклад, було нагороджено голову київської міськуправи Леонтія Форостівського, вінницького бургомістра Севастьянова, а також 17 житомирських робітників («за врятування цінного майна перед більшовиками»). Для більшого ефекту нагородження, зазвичай, супроводжувалося грошовими або майновими подарунками.

Серед добровольців були і свої герої. Окупаційні газети раз по раз описували подвиги тих чи інших українців, здійснені у боях із Червоною армією і партизанами, та їх насолоду від виконаного обов'язку і заслуженої нагороди. Здебільшого вихвалялися окремі вояки, без указівки на частини, де вони служили, та без конкретних даних, тому це рідко викликало довіру. Деяко по-іншому сприймалась інформація місцевого характеру, яку читачі могли порівняти з власними даними і чутками.

В Україні окупаційна преса неодноразово згадувала українського військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР Івана Омеляновича-Павленка. Він сформував у Вінниці козацький загін, який із приходом цивільної адміністрації був переформований у 109-й шуцбатальйон. За успішні бої з партизанами сам командир і 28 його вояків були нагороджені відзнаками «За хоробрість» 2-го класу у бронзі з мечами⁴⁶.

Узагалі використання авторитетних учасників визвольних змагань як командирів добровольчих формувань було одним із найвдаліших кроків нацистів при створенні українських частин. Це надавало окупаційному режимові таких необхідних йому національних рис без надання добровольцям будь-яких політичних гарантій. Так, командирами та офіцерами шуцбатальйонів стали багато колишніх старшин Армії УНР. Після вже згаданого І.Омеляновича-Павленка командиром 109-го батальйону був сотник Микола Фещенко-Чопівський, 102-го – майор Іван Шурига, 115-го – майор Петро Захвалинський, 118-го – полковник Костянтин Смовський, 204-го – підполковник Степан Микулин, пізніше – капітан Василь Татарський, 31-го СД – сотник Володимир Герасименко, пізніше – полковник

Петро Дяченко, багато інших служили на офіцерських посадах в охоронних і фронтових частинах вермахту. А колишнього полковника Армії УНР Якова Гальчевського-Войнаровського, організатора української самооборони на Холмщині, планували зробити командувачем Українського визвольного війська (УВВ), чому завадила тільки його загибель 22 березня 1943 р.

Відповідь на питання, чому ці люди йшли на співпрацю з нацистами, на нашу думку, лежить на поверхні. Усім відоме гасло, яким Вінстон Черчилль пояснив співпрацю з більшовизмом проти нацизму: «Якщо Гітлер вторгнеться в пекло, я укладу союз із дияволом». Для багатьох українських діячів питання стояло так само гостро – вони були готові співпрацювати з будь-яким ворогом Радянського Союзу за принципом «ворог мого ворога – мій друг».

Інше питання, що «друг» виявився не кращим за ворога. Ілюзій тут ніхто не мав. Найкраще становище цих вимушених колаборантів характеризують слова президента Білоруської Народної Ради В.Захарки: «Немає у нас вибору «або-або». Якщо переможуть німці, то знищать нас усіх, якщо переможуть Ради, то знищать інтелігенцію й асимілюють народ... Третього виходу немає». Проте, якщо Сталін на 1941 р. повною мірою виявив своє ставлення до українців масовими репресіями і геноцидом, то Гітлер у цій ситуації видавався «меншим злом», і єдиним чинником, який реально міг змінити стан речей у Східній Європі. Так, один сільський поліцай, забираючи молоко у селянки при відступі німецьких військ із Київщини, обґрунтував свої дії тим, що «хай краще твоє молоко п'є Адольф Адольфович [Алоїзович], аніж Сталін»⁴⁷. Про третій варіант, коли українці могли б самі «пити своє молоко», тоді явно не йшлося.

Ставлення українців до служби в німецькій армії добре ілюструє подальша доля шущбатальйонів, створених на теренах РКУ. 101-й, 103-й, 110-й, 120-й, 121-й – розформовані через ненадійність; 104-й, 105-й, 109-й, 114-й – більша частина вояків перейшла до УПА; 102-й, 115-й, 118-й – у повному складі перейшли на бік французького руху Опору; 157-й і 158-й – розбіглися при відступі, і тільки 23-й і 31-й СД, 116-й, 117-й, 119-й, 136-й відійшли з більшістю особового складу до Німеччини. Решта, у тому числі і єдиний український полк шума, що почав створюватися на базі 57-го батальйону в Білорусі, були розбиті або розсіяні. Ті їх бійці, які вижили, майже однаковою мірою поповнили лави радянської та німецької армій. І при цьому 57-й, 102-й, 115-й, 118-й, 136-й батальйони шума та 23-й і 31-й батальйони СД зарекомендували себе надійними бойовими частинами, які успішно справлялися з поставленими завданнями до кінця свого існування, незалежно від того, на чиєму боці вони закінчили війну.

Таким чином, створення місцевого поліцейного апарату в РКУ було вимушеним кроком нацистів, обумовленим специфікою існування правоохоронних органів у СРСР. Тут, на відміну від країн Західної і Центральної Європи, нацисти не застали функціонуючої громадської служби правопорядку, яка б працювала незалежно від зміни правлячого режиму. Їм довелося самим створювати таку службу, початково покладаючи на неї винятково допоміжні функції. Проте зі зростанням рухів опору значення і чисельність системи української поліції (шущманшафт) різко зросли. Українські збройні частини і підрозділи з'явилися в усіх наявних у РКУ поліцейних структурах – орпо, СД, залізничній та пожежній охороні. На початку 1943 р. їх чисельність сягала 80 тис. шущманів.

Проте стимулом до колаборації для шущманів був передусім матеріальний бік служби. У результаті комплектування частин шума відбувалося за рахунок випадкових людей під прямим чи непрямим тиском. Їх бійці вступом до німецької армії і поліції вирішували тільки власні тактичні питання – виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом, і не отримували жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого зв'язку власного майбутнього з

націонал-соціалізмом. Тому українські формування так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики й опорою нацизму в Україні.

Глибинною причиною такої форми залучення місцевого населення до окупаційних збройних частин відверто антислов'янського режиму стала базова суперечність, яка містилась у планах нацистів. З одного боку, вони прагнули військової перемоги над СРСР, яка була недосяжна без залучення мобілізаційних ресурсів поневолених територій. З іншого, расистська сутність режиму підштовхувала його до негайної колонізації загарбаних країн з елементами геноциду проти місцевого населення.

Ці дві цілі не поєднувались, а заперечували одна одну, тож зрештою жодна не була досягнута. Колабораційні формування, попри свою чисельність, були вкрай ненадійними, і так і не відіграли відчутної ролі в перебігу війни. У десятих українських шукбатальйонах відбулися повстання, а решта постійно потерпали від стихійного дезертирства. Підкорені території, перш за все у Східній Європі, не те що не стали колоніями, а перетворилися на арену запеклої партизанської війни.

¹ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York, 2000. – P.106–107.

² Детальніше про структурні особливості німецької поліції в РКУ див.: *Дерейко І.* Структура окупаційних органів рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.259–268.

³ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Л., 2003 – С.126.

⁴ Див.: *Егерс Е.В.* Партизаны и каратели. – Рига, 1998. – С.19–21.

⁵ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.55663. – Т.1. – Арк.10.

⁶ *Dean M.* Op. cit. – P.60.

⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.62249. – Арк.42.

⁸ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.2. – Арк.130–135, 180–184.

⁹ Там само. – Т.1. – Арк.152–158.

¹⁰ Там само. – Ф.5. – Спр.57752. – Арк.24–25, 32–33, 36 зв.

¹¹ Там само. – Ф.13. – Спр.397. – Арк.30.

¹² Там само. – Ф.5. – Спр.42948. – Т.1. – Арк.32, 40, 59, 66, 101, 114–117, 159.

¹³ Там само. – Ф.5. – Спр.62249. – Арк.19–22, 28.

¹⁴ Там само. – Спр.64260. – Арк.125–130.

¹⁵ *Малаков Д.В.* Київ. 1941–1943: Фотоальбом. – К., 2000 – С.121.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.63076. – Арк.20–25, 32–33 зв., 109.

¹⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1. – Арк.232–235.

¹⁸ Там само. – Арк.91–94.

¹⁹ Там само. – Ф.5. – Спр.51092. – Арк.117–121; Ф.16. – Спр.40. – Т.2. – Арк.17–18; *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь у боях за українську державність 1918–1941–1944. – Чернівці, 1995. – С.93–95.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.64268. – Арк.9–14, 33.

²¹ Там само. – Спр.25523. – Арк.158.

²² Там само. – Спр.64268. – Арк.10, 31.

²³ Там само. – Спр.50907. – Арк.70.

²⁴ Там само. – Спр.64353. – Арк.19 зв., 22 зв., 25–26.

²⁵ 56-й артдивізіон, сформований із військовополонених переважно української національності й озброєний трофейною радянською артилерією, самостійною частиною не був, а надавався залежно від необхідності різним підрозділам шума чи «Східних військ». Його залишки в липні 1944 р. були вліті до 30-ї дивізії військ СС (*Windrow M., Burn J.* The Waffen SS. – London, 1995. – P.26).

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.28786. – Арк.59, 99, 104. 21 травня 1943 р. шукмани 51-го батальйону спалили с.Кражино Воложинського району Мінської області, і розстріляли 211 його мешканців. Дана акція була помстою за загиблих напередодні у партизанській засідці на околиці цього села 27 вояків 51-го шукбатальйону. Протягом червня 1943 р. окремі роти згаданої частини брали участь у спаленні ще кількох сіл Воложинського району і виселенні їх жителів із метою обезлюднення контрольованих партизанами територій.

- ²⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.65509. – Т.3. – Арк.107–110.
- ²⁸ Там само. – Арк.18 зв.; Т.4 – Арк.283 зв. «Важкими підрозділами» («schwere abteilungen») в німецьких військах називалися частини вогневої підтримки.
- ²⁹ Там само. – Арк.18–23, 73.
- ³⁰ Енциклопедія Третього рейха. – Москва, 1996. – С.20.
- ³¹ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.108. – № по оп.8. – Арк.161.
- ³² Там само. – Ф.5. – Спр.1737. – Арк.171.
- ³³ Там само. – Спр.19288. – Арк.11–50.
- ³⁴ Там само. – Спр.57649. – Т.2. – Арк.19–21, 58–60.
- ³⁵ Там само. – Ф.5. – Спр.15777. – Арк.20 зв.
- ³⁶ За кримінально-архівними справами ГДА СБУ.
- ³⁷ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1 – Арк.202–205 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф.68. – Спр.10. – Т.2. – Арк.99.
- ³⁹ Там само. – Ф.5. – Спр.65585. – Арк.34.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.14. – Спр.44. – Т.1. – Арк.157–158 зв.
- ⁴¹ Там само. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1 – Арк.91–94 зв.
- ⁴² Там само. – Ф.5. – Спр.65381. – Арк.21, 28 зв., 66.
- ⁴³ Там само. – Арк.227 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.65382. – Арк.120.
- ⁴⁵ Дробязко С.И., Каращук А.В. Вторая мировая война 1939–1945. Русская освободительная армия. – Москва, 2000. – С.11.
- ⁴⁶ Боляновський А. Указ. праця. – С.138–139.
- ⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.60339. – Арк.57.

The article examines the reasons for, conditions and results of attraction of Ukrainians to formation of German police in Reichskommissariat Ukraine, their institutional forms, material basis and everyday conditions of work. The author analyses efficiency of the system of additional police, its role in occupation regime functioning.

Е.В.Бистрицька*

ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО АВТОРИТЕТУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СТАЛІНСЬКОМУ ПЛАНІ БОРОТЬБИ З ВАТИКАНОМ (1943–1948 рр.)

На основі архівних документів аналізуються події, пов'язані з планами радянського уряду щодо перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я та його використання у зовнішній політиці на завершальному етапі Другої світової війни й у повоєнний час із метою утвердження ідеологічного впливу на підконтрольних територіях.

Концепція «Москва – Третій Рим» своїм корінням сягає глибини віків і пов'язана з ідеєю звеличення Московської держави. У період загострення міжнародних відносин, які протягом ХХ ст. призвели до вибуху двох світових воєн, плани перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я здобули підтримку на урядовому рівні. Так, згідно з договорами 1915 і 1916 рр. про розподіл території Туреччини між союзниками, Росія отримувала право встановлення протекторату над Стамбулом (Константинополем). Бойові дії на Галліпольському півострові 1915 р. дозволили російським дипломатам упритул підійти до обґрунтування практичних рекомендацій із церковних питань, що викликало серйозне занепокоєння Апостольського престолу та світової спільноти. А на

* Бистрицька Елла Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

E-mail: elherman@ukr.net